

cijsko dinamiko primorskih Slovencev je avtorica prikazala večplastnost njihovega odnosa do fašizma: od Vilfanovega in Besednjakovega delovanja v Kongresu evropskih narodnosti, prek naporov goriškega nadškofa Sedeja in velikega dela duhovščine, da bi vsaj Cerkev ostala zatočišče sicer prepovedane slovenske besede, do revolucionarnega delovanja narodnjaške mladine in dilem znotraj komunističnih vrst, kakšen odnos zavzeti do nacionalnega vprašanja. Vse to bogatstvo razmer, razmišljanj in položajev je dr. Kacin-Wohinčeva znala strniti v vsklajeno pripoved, ki jo odlikuje med drugim velik smisel za mero ter objektivno presojanje ljudi in dogodkov.

Poleg te odlike je treba opozoriti še na množico novih informacij, ki nam jih avtorica ponuja v raznih poglavjih svoje knjige. Čeprav je bilo obdobje, ki je predmet njenega zanimanja, zaradi svojega dramatičnega naboja že pogosto obdelano v zgodovinski, poljudnoznanstveni in znanstveni literaturi, ga je dr. Milica Kacin-Wohinz še dodatno osvetlila in nam tako podala izčrpno in v interpretaciji razčlenjeno poročilo o času, katerega osrednji dogodek je proces proti članom organizacije TIGR in BORBA septembra 1930 ter usmrtitev Bidovca, Marušiča, Valenčiča in Miloša na bazovski gmajni.

Temeljnost historiografske obdelave in prepričljivost avtoričinega komentarja valorizira tudi formalna ubranost pripovedi, prefinjen smisel za oblikovne vrednote zgodovinskega pisanja, ki je še posebno pomemben, če naj pripoved preraste okvir stroke in postane sredstvo za oblikovanje narodovega zgodovinskega spomina. Na tem področju je dr. Milica Kacin-Wohinz brez dvoma dosegla visoke rezultate, saj je njeno knjigo Prvi fašizem v Evropi šteti med najboljše, kar je do sedaj dala slovenska zgodovinska znanost.

Jože Pirjevec

Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923, Dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ. Zbral in uredil ter opombe napisal Jurij Perovšek v sodelovanju z Jankom Prunkom in Jankom Pleterskim. Uvodno študijo napisala Latinka Perović. Partizanska knjiga, Ljubljana, 1990, 436 str.

Komunistična stranka Jugoslavije je v prvih letih svojega obstoja zagovarjala unitarizem, to je nacionalno enotnost države. Le počasi in postopno so komunisti uvideli pomembnost narodnega vprašanja. Pobuda o nujnosti široke razprave o narodnem vprašanju v Jugoslaviji je bila sprejeta na II. državni konferenci KPJ, maja 1923. Že 31. maja so bili preko legalnega centralnega strankinega glasila vabljeni k razpravi vsi, ki »menijo, da imajo kaj povedati«. Latinka Perović je razpravo ocenila kot odprto in demokratično in v tem smislu neponovljivo. Danes ne moremo mimo dejstva, da obravnava istega vprašanja teče na tako tragičen način. Jasno je, da je bila razprava izpred 68 let vse prehitro pozabljena in upravičenost objave v zborniku toliko večja. Sicer je pa bila obravnava nacionalnega vprašanja leta 1923 že predmet številnih zgodovinskega obravnav (med pisci le teh so tudi vsi trije uredniki zbornika) in tudi predmet doktorske disertacije, ki jo je Latinka Perović zagovarjala v Beogradu že leta

1974, objavila pa v Zagrebu leta 1984 pod naslovom *Od centralizma do federalizma*. Bolj usposobljenih za pripravo zbirke virov si je torej težko zamisliti.

Prav zaradi že dovolj poznane problematike bomo tukaj najprej omenili glavne probleme, ki jih je sprožila razprava in jih izčrpnije obravnava avtorica v uvodni študiji o dveh konceptih jugoslovanske države v pojmovanjih jugoslovanskih komunistov v razpravi leta 1923. To so problemi: o obstoju nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji, o nacionalni enotnosti, o karakterju jugoslovanske države, o bistvu nacionalnega vprašanja, o mogočih rešitvah, o odnosu narodnih gibanj in proletarske revolucije ter o nalogah komunistične stranke pri tem. V razpravi so se izoblikovala tri stališča: srbsko stališče, ki ni priznavalo nacionalnega vprašanja in je bilo za centralistično ureditev države. Od ostalih, ki so nacionalni problem priznavali, pa sta se izoblikovali avtonomistično stališče, ki sta ga utemeljevala Sima Marković in Filip Filipović ter federalistično, ki so ga poleg slovenskih in hrvaških komunistov zagovarjali med Srbi Kosta Novaković, Rajko Jovanović, Moša Pijade in Triša Kaclerović. Nenavadno smelo, pravi Latinka Perović, je razprava pokazala razlike v gledanjih na probleme in jih po demokratični poti razrešila. Komunistična stranka Jugoslavije je namreč na III. državni konferenci januarja 1924 v Beogradu oblikovala svoj federativni nacionalni program.

V zborniku je zbranih 53 dokumentov. Največ, kar 23 je bilo objavljenih v centralnem glasilu Neodvisne delavske stranke Jugoslavije »Radnik-Delavec«, ki je izhajal v Beogradu, 14 dokumentov je iz zagrebškega glasila »Borba«, 8 iz ljubljanskega glasila »Glas svobode«, en dokument je bil objavljen v vseh treh glasilih, dva dokumenta sta iz beogradske marksistične revije »Borba«, tri so resolucije iz strankinih konferenc ter dve samostojni publikaciji Sime Markovića, ki sta tudi najobsežnejši razpravi v zborniku.

Od vseh je slovenskih prispevkov osem. Ti zajemajo: sklep pokrajinske konferenec za Slovenijo iz julija 1923, članek Vladimirja Martelanca K problemu Slovencev, ki so vsled kapitalističnega verzajskega miru postali sužnji laških kapitalistov, dve uredniški predstavitvi federalističnih konceptov iz razprave, eno iz Hrvaške (Anteja Ciliige) in eno iz Srbije (Koste Novakovića) ter štiri prispevke Dragotina Gustinčiča.

Komaj osemnajstletni Tržačan Vladimir Martelanc je rešitev nacionalnega problema videl v modelu »Sovjetske Rusije« in tudi načelo nujne povezanosti socialne revolucije z nacionalno sprejel iz izkušenj ruske revolucije. Martelančevo vlogo pri reševanju narodnega vprašanja Slovencev v Italiji v dvajsetih letih je historiografsko obdelala Milica Kacin-Wohinz v knjigah *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev* (Koper 1977) in *Prvi antifašizem v Evropi* (Koper 1990), ter zaokroženo prikazala v članku o Martelančevi življenjski poti (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1980, XX, štev. 1-2). Prav tam so objavljeni Martelančevi spomini na »Narodno vprašanje v naši politiki v Julijski Benečiji (1923-1927)«, ki jih je avtor napisal sredi tridesetih let v Moskvi. V njih je razvidno, da je na podlagi lastnih izkušenj in prav na pobudo razprave v KPJ prišel do prepričanja o potrebi izdelati konkretna stališča o nacionalnem vprašanju. Martelanc je bil med prvimi, ki so na nacionalni problem opozarjali tudi v vrstah KP Italije, kjer so bili primorski slovenski komunisti organizirani. V spominih je zanimiva Martelančeva kasnejša kritičnost do

lastnih (oz. Gustinčičevih, saj je iz njegovih izhajal) mladostnih stališč, predvsem v zvezi s tezo, da je potrebno pri reševanju nacionalnega vprašanja izhajati iz geografsko-ekonomske enote. To tezo je Gustinčič obširneje razložil v člankih, ki so zbrani v zborniku pod številkami 8, 15, 43 in 45.

Gustinčiča je uredništvo lista »Glas svobode«, ko je z njegovim člankom odprlo razpravo o nacionalnem vprašanju, predstavilo kot »enega najboljših slovenskih marksističnih teoretikov«. Res je bil edini Slovenec, ki je svoje poglede sistematiziral, jih objavil in se tudi vključil v razpravo, kritičen do preveč osebnega načina razpravljanja in tudi do posameznih, predvsem Markovičevih stališč. Jasno se nam pri tem razgrne Gustinčičev odnos do vprašanja naroda, državne oblike, predvsem pa do Jugoslavije. Prav ta slednji odnos je danes kar akutno aktualen in z razčlenitvijo Gustinčičevih pogledov nam bo mogoč lažji odgovor na lastna mukotrpa vprašavanja in samospraševanja o nujnem, zmotnem ali ne, dosedanjem razvoju predvsem pa odgovor o usmeritvi nadaljnje poti.

Gustinčič je jugoslovanski okvir odklanjal, saj je bil mnenja, da so Slovenci vstopili vanj v trenutku narodove življenjske ogroženosti in hudo omejenih možnosti ekonomskega razvoja. Gustinčič nastopa kot realist, ko zatrjuje: »... mi se nočemo zapreti v ozke meje svojih provinc, toda mi računamo z gospodarskimi fakti, s katerimi bo morala računati tudi proletarska država in nismo več sentimentalni, kakor je bila naša buržoazija in naše malomeščanstvo leta 1918–1919«. Manj realist pa se je izkazal Gustinčič v vztrajanju na zahtevi po srednjeevropski revoluciji in dokončni rešitvi nacionalnega vprašanja šele v Su–Do–Ba federaciji, torej federaciji, ki bo povezala samostojne države na področju Podonavja in Balkana. Gustinčič je odločno odklanjal »balkansko« Jugoslavijo, kjer ga je motila politična morala, osebni medsebojni boji, gospodarstvo in kompletna organizacijska nesposobnost. Avtor je brezpogojno podpiral narodnostne težnje »tudi tedaj, ko izgleda, da je to interes dotičnih lokalnih buržoazij«. Še več, Gustinčič je videl nalogo proletariata v spodbujanju nacionalno zavednost pri podjarmljenih narodih in z odpiranjem šol v materinem jeziku.

Opozoriti moramo še na en problem, ki se ga tudi dotakne Gustinčič in ki še danes ni presežen. To je zahteva po natančni opredelitvi pojmov. Brez tega je jalova vsaka razprava. Pri dvoumnih (kot avtonomija, federacija) ali različno – jezikovno pogojeno – pojmovanih pojmi (narod, nacija) je jasnost nujna. Do Markovića, ki je znanstvenik (matematik), pa je Gustinčič upravičeno še bolj zahteven. Markovič je res neprecizen pri obravnavi pojmov avtonomija in federacija, je pa s svojim znanstvenim pristopom občutno zvišal teoretično raven razprave. Za slovenske komuniste pa je bila njegova obširna obravnava dolgoročnejšega pomena. To omenjamo zato, ker je bila prav Markovičeva razprava »Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma« tista teoretična podlaga, s katere je Edvard Kardelj deset let kasneje historično utemeljeval svoje razumevanje Stalinove definicije naroda. S to razpravo je Kardelj, kot edini slovenski komunist, tehtno posegel v javno razpravljanje o slovenskem nacionalnem vprašanju, ki ga je sprožil Josip Vidmar leta 1932.

Gustinčičevo zanimanje za nacionalno problematiko pa je v tem obdobju šele na začetku. Deset let kasneje je v Moskvi (kamor se je umaknil pred preganjanjem zaradi

komunistične aktivnosti v Jugoslaviji) izdelal temeljito študijo o narodnem problemu Slovencev in Koroščevih punktacijah in sredi druge svetovne vojne, prav tako v Moskvi, doktoriral s temo K zgodovini nacionalnega vprašanja na Balkanu. V arhivu Inštituta za novejšo zgodovino se v osebni zbirki Dragotina Gustinčiča hranijo številni produkti avtorjeve teoretične aktivnosti, pomembni prav za slovensko narodno vprašanje.

Zbornik »Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923« je plod zamisli sodelavcev Inštituta za novejšo zgodovino. Inštitut ima v svojem temeljnem programu tudi kritično izdajo virov in je z objavo zbornika izpričal svojo visoko kvalificiranost. »Razprava« je razredno pogojena, vendar ji daje širina problematike tisto vsenarodno noto in s tem trajno vrednost. Poleg tega je zbornik opremljen z obširnimi, tehtnimi in številnimi opombami, kar je dodatna vzpodbuda in priložnost, da po knjigi sežejo tudi nezgodovinarji, ki se zavedajo, da je le z dobrim zgodovinskim spominom možno izogniti se ponavljanju že storjenih napak.

Iskanje pomanjkljivosti, brez katerih ni človekovega dela, v tako obsežnem in temeljnem delu bi pa bilo že pretirano pikolovstvo. Ob koncu opozorimo še na dejstvo (zaradi absurdne vojne toliko bolj vredno pozornosti), da je zbornik v končni obliki rezultat - resda naključnega, a vendar zglednega - sodelovanja slovenskih in srbskih zgodovinarjev.

Lilijana Trampuž

T o n e F e r e n c, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945, 3, Mi volimo.* Mladika, Ljubljana 1991, 502 str.

Pred nami je tretja knjiga iz serije o vzpostavljanju oblasti narodnoosvobodilnega gibanja v vojnem času. Obravnava obdobje dokončnega oblikovanja sistema ljudske oblasti v vojnem času v letu 1944, s posebnim poudarkom na volitvah v letu 1944. Knjiga je razdeljena v štiri poglavja z osrednjim tretjim poglavjem o volitvah v narodnoosvobodilne odbore v letu 1944, ki tudi zavzema tri četrtine obsega knjige.

Prvo poglavje obravnava I. zasedanje Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS) v Črnomlju februarja 1944. V slovenskem merilu je to bilo posvečeno praktični izvršitvi sklepov II. zasedanja AVNOJ. Pripravljati ga je začelo vodstvo NOB po prihodu številne delegacije NKOJ in AVNOJ, ki se je tudi udeležila njegovega zasedanja, priprave so trajale dva tedna. Zasedanja se je udeležilo 85 od na kočevskem zboru odposlancev izvoljenih 120 odposlancev (štirje so medtem že padli). Kot zanimivost omenimo, da sklicatelj ni imel spiska izvoljenih, tako da se je moral zanesti na spomin ali dokumentacijo okrožnih funkcionarjev.

Avtor je podrobno rekonstruiral potek zasedanja, referate in razprave. Posebej se mi zdita zanimivi definiciji ljudske oblasti pri Kardelju (bistvo ljudske oblasti je v sodelovanju in odločanju kmetov, delavstva, srednjih slojev in inteligence) in Kidriča (ljudska oblast je vsebinska demokracija), pri čemer je slednji najpogosteje uporabljal termin narodna oblast. Je to zgolj vpliv srbohrvaškega jezika? Od sprejetih dokumen-